
Марина Стрельник
завідувач відділу «Найдавнішої історії»
Національного музею історії України
м. Київ

ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ НОВІТНІХ ДОСЛІДЖЕНЬ (2005 – 2011рр.) ТЕРИТОРІЇ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ У ВИСТАВКОВІЙ РОБОТІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Статтю присвячено двом археологічним виставкам НМІУ, на яких експонувалися матеріали розкопок ІА НАНУ у 2005- 2011рр. на території Десятинної церкви: «Десятинна церква. Новітні дослідження» (2011р.) та «Володимир Хреститель – Великий князь Київський» (2015р.).

Ключові слова: Десятинна церква, фундаменти, будівельні матеріали, виставка, плінфа із зображенням тризуба.

Важливою формою популяризаційної та культурно–освітньої роботи музеїв є виставкова діяльність. Будь–яка виставка використовує зацікавленість відвідувача новим або маловідомим, дозволяє повніше розкрити властивості музейних предметів. Серед загальної кількості виставкових проєктів Національного музею історії України, одне з чільних місць належить археологічним виставкам, які не тільки можуть виступати, як самостійні колекційні або тематичні тимчасові експозиції, що вирізняють окрему групу експонатів, підібраних за певними ознаками, а й часто є ще і вдалим доповненням діючої експозиції.

Протягом останніх років в музеї було створено ряд археологічних виставок, які надовго запам'яталися відвідувачам: «Данія – Русь: сторінки історії IX – XIII ст.» (2008 р.), «Таємничий світ давніх ігор. (V тис. до н. е. – XIV ст. н. е.)» (2009 р.), «Барвистий світ прикрас» (2010 р.), «Десятинна церква. Новітні дослідження» (2011 р.), «Колекція «мінусинських бронз» із збірки фундаторів музею (до 160–ти річчя від дня народження Варвари Ханенко» (2012 р.), «Русь християнська» (До 1025–річчя хрещення Русі) (2013 р.), «Поселення Ходосівка Рославське (кінець XI – XIV ст.), як показник неординарності середньовічного села» (Матеріали новітніх досліджень ІА НАНУ) (2014 р.), «В. В Хвойка – археолог, музеєзнавець, художник» (до 100–річчя з дня смерті) (2014 р.), «Древлянський град Олевськ» (2015 р.), «Скарби землі Чорнобильської» (2015 р.), «Володимир Хреститель – Великий князь Київський» (2015 р.).

Одним із перспективних напрямків виставкової роботи Національного музею історії України є пропаганда досягнень вітчизняних археологів. За роки незалежності досліджено багато цікавих пам'яток в різних регіонах України, знайдено унікальні старожитності, які ще не були представлені широкому загалу громадськості.

Зокрема, постійний інтерес пересічних киян викликає Десятинна церква, споруджена Великим князем Київським Володимиром Святославичем (989-996рр.) – один з найцікавіших об'єктів на території Національного музею історії України. Відтак, виникла ідея створити виставку «Десятинна церква. Новітні дослідження», яка б розповіла про археологічні розкопки у 2005 – 2011рр. решток фундаментів церкви Богородиці Десятинної, присвятивши їй 1015–річчю освячення храму.

Складною була доля Богородичної церкви. У 1240 р. під час монголо–татарської навали храм було зруйновано. У 1636 р. видатний діяч української культури, Київський митрополит Петро Могила, звелів, використавши частину давніх стін, побудувати новий храм Пресвятої Діви, освячення якого відбулося у 1654 р. А у 1842 р. за проєктом російського архітектора В. Стасова зводиться нова Десятинна церква, яка проіснувала менше 100 років, у середині 30-х рр. XX ст. її було знищено [10, с. 13].

Залишки фундаментів Десятинної церкви X ст. – археологічна пам'ятка культурної та релігійної спадщини, що має надзвичайно важливий історико–культурний статус, охороняється державою та занесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Протягом 2005 – 2011рр. відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.03.2005 р. № 60 «Про проведення археологічних досліджень земельної ділянки із залишками фундаментів Десятинної церкви» і відповідним розпорядженням КДМА від 06.04.2005 р. № 518 на її території проводилися археологічні розкопки

і комплексне вивчення пам'ятки та прилеглої до неї території. Керував Архітектурно археологічною експедицією ІА НАНУ заступник директора ІА, доктор історичних наук Г. Ю. Івакін. Було розкрито площу близько 2000 м², з яких понад 200 м² раніше не досліджувалися, виявлено цікавий речовий матеріал різних епох – від III тис. до н.е. до XX ст. [1, с. 121].

Побудові виставкової експозиції передував досить тривалий підготовчий період, пов'язаний з розробкою наукової концепції та тематичної структури майбутньої виставки, підбором експонатів для неї в Інституті Археології НАНУ [5, с. 1-7]. Одним з суттєвих моментів була реставрація та консервація експонатів, проведена співробітниками ІА НАНУ. Важливим етапом підготовчої роботи стала і розробка тематико–експозиційного плану виставки, головним завданням якого стало наукове обґрунтування, виявлення закономірностей, взаємовідносин об'єктів показу, визначення різних аспектів, що впливають на створення єдиного художнього образу [7, с. 1-13].

На виставці експонувалося близько 200 оригінальних виробів з фондів Інституту археології НАНУ. Її головним завданням стала презентація всього різнопланового і різночасового матеріалу з новітніх археологічних розкопок 2005–2011 рр. Проте, експозиція, яка складається лише з археологічних артефактів, навіть науково відібраних, буде тільки певним зібранням, якщо не враховується принцип видовищності. Виставковою ця експозиція стане лише після того, як будуть поєднані різні засоби: відповідні вітрини, оригінальні фото, макети, різноманітні реконструкції, твори образотворчого мистецтва, правильне оформлення анотацій, тексту та етикетажу [2, с. 10].

Кольорове та композиційне вирішення виставкових вітрин залишили таким же, як і стаціонарної експозиції, завдяки чому виставка стала її органічним доповненням та продовженням. Крім того, тематика виставки відповідала загальній експозиційній концепції музею, розширивши та поглибивши тему «Русь і християнство».

Майже всі експонати виставки мали невеликий розмір, тому розміщення матеріалів в окремо розташованих горизонтальних вітринах давало можливість відвідувачам оглянути предмети з різних боків. Цікавими були також яскраві та інформативні ілюстративні матеріали; зокрема фото різних моментів розкопок території Десятинної церкви, картографічні матеріали, схеми етапів розбудови храму [8, с. 398].

Виставка складалася з трьох розділів і була побудована за хронологічним принципом у восьми вітринах [9, с. 54]. Перший розділ давав уявлення про територію Десятинної церкви у дохристиянську добу. Тут були представлені матеріали трипільської культури (III тис. до н. е.), ранньослов'янські старожитності (VIII ст.), речі з курганного могильника (IX-X ст.), що розташовувався на місці Десятинної церкви та матеріали заповнення рову X ст. Серед найцікавіших знахідок – підвіска–ікло та фрагмент різьбленого рогу із скандинавським орнаментом [1, с. 123].

Найбільшу експозиційну площу займав другий розділ – «Християнізація Русі. Десятинна церква – одна з найвизначніших пам'яток давньоруського зодчества X – XIII ст.» (п'ять вітрин). Під час розкопок храму головну увагу було приділено архітектурно–археологічному вивченню залишків Десятинної церкви саме X – XIII ст. Були розкриті та обстежені всі збережені ділянки фундаментів (їх загальна довжина становить 102 м) Було також здійснено масштабну тахеометричну зйомку пам'ятки (близько 10 000 точок), яка дозволила створити найточніший план церкви (його було представлено в експозиції). Зафіксовано і рештки двох прибудов XII ст. до західного фасаду храму та прибудови XI ст. до східного фасаду північної галереї храму. Вперше здійснено і обґрунтовану реконструкцію послідовності зведення окремих частин храму. Було також остаточно з'ясовано, що прибудови галереї Десятинної церкви споруджені за князювання Володимира під час робіт 989-996 рр., а не при Ярославі, як вважала більшість дослідників [1, с. 119].

Таким чином, чільне місце в експозиції належало будівельним матеріалам та предметам опорядження храму X ст. (плінфа, шматок черепиці, фрагменти напільної та настінної мозаїк, полив'яні плитки, що прикрашали підлогу, уламок різьбленої пірофілітової плити, фрагменти фресок). Так, у 2009 р. було знайдено найбільший з вцілілих фрескових розписів X ст. з рослинним орнаментом, який став окрасою виставки (рис. 2.1).

Відповідно, третій розділ – «Десятинна церква у XVII -XIX ст.» (дві вітрини). Було представлено цікаві матеріали з церкви XIX ст. – квадратні плитки підлоги з червоного та білого кварциту, шматок

тиньку, уламок гіпсової ліпнини, теракотові кахлі з рослинним орнаментом від великої опалювальної печі, виявленої в західній частині храму (рис. 1). Привертали увагу відвідувачів речі з поховань XVI – XVIII ст. та колекція монет X – XX ст., виявлених на території Десятинної церкви, які також можна було побачити в експозиції. Зокрема, під південною апсидою Десятинної церкви повторно було розкрито площу поховальної камери (досліджену М. Каргером у 1908 р.) і знайдено половинку арабського диргема IX – X ст. з прокресленим хрестом–графіті на ньому.

Матеріали новітніх досліджень стали в пригоді при створенні ще однієї виставки «Володимир Хреститель – Великий князь Київський» (14 липня – 30 вересня 2015р.), яку було присвячено 1000-річчю

Рис. 1. Виставка «Десятинна церква. Новітні дослідження». Вітрина № 8: «Теракотові кахлі з рослинним орнаментом XIX ст.»

з дня смерті князя Володимира Святославича (рис. 3). На цій виставці

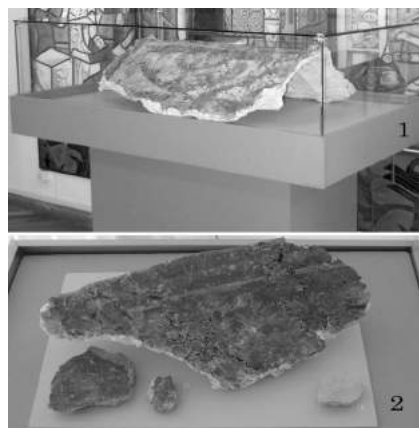

Рис. 2. Фрагменти фресок X ст.: 1. Кутова фреска з рослинним орнаментом на виставці «Десятинна церква. Новітні дослідження»; 2. Кутова фреска на виставці «Володимир Хреститель – Великий князь Київський».

було представлено цікаві експонати, що розповідали про життя князя Володимира та його час. Це близько 250 оригінальних речей з фондів Національного музею історії України та Інституту Археології НАНУ. З них – 63 предмети з новітніх досліджень Десятинної церкви, причому, для виставкової експозиції було відібрано речі, які не експонувалися на попередній виставці, і, таким чином, відвідувач зміг ознайомитись з новими чудовими знахідками, які

були презентовані вперше. Було також представлено фото новітніх розкопок фундаментів Десятинної церкви.

Виставка «Володимир Хреститель – Великий князь Київський» розміщувалась в апсиді першого поверху музею; для її розміщення було використано десять горизонтальних вітрин і два подіуми. Вдалим доповненням до виставкових вітрин і цієї, і попередньої виставок були експонати постійно діючої експозиції – макет Десятинної церкви X – XIII ст. (реконструкція доктора архітектури Ю. С. Асеєва та проект пам'ятника князю Володимиру Святославичу роботи скульптора М. Піменова (середина XIX ст.). Також на виставці експонувалися картини художників К. Тимощука «Хрещення Русі у 1988 р.» і А. Волненка «Розбудова Києва за князя Володимира. Кінець X – початок XI ст.».

В основі кольорового рішення виставки – світлі кольори: золотавий, зеленкуватий, білий, які створюють враження прозорості, великого об'єму, підкреслюють багатство експонатури. Схеми, анотації та етикетаж друкувалися на спеціальній прозорій плівці, яка не заважала загальному сприйняттю експозиції (рис. 4). Крім того, весь пояснювальний матеріал подавався

Рис. 4. Фрагменти плінфи з тризубами на виставці «Володимир Хреститель – Великий князь Київський»

Рис. 3. Урочисте відкриття виставки «Володимир Хреститель – Великий князь Київський» 14 липня 2015р. Директор ІА НАНУ, академік П. П. Толочко розповідає про новітні археологічні дослідження на території Десятинної церкви.

двома мовами: українською і англійською.

Концепція [4, с. 1-9]. і ТЕП [6, с. 1-17] виставки «Володимир Хреститель – Великий князь Київський» передбачили використання матеріалів ІА НАНУ у висвітленні тематики III та IV розділів виставкової експозиції: «Державна символіка Русі за Володимира» і «Розбудова столиці Русі – міста Києва за князя Володимира Святославича» (4 горизонтальні вітрини та подіум).

Державній символіці Русі за Володимира присвячено 6 і 7 вітрини. В якості особистого геральдичного символу князь Володимир Святославич використовував знак тризубу. Його можна побачити на княжих монетах златниках та срібляниках (представлені в експозиції), на унікальних цеглинах-плінфі першого мурованого храму Богородиці Десятинної, на денцях посуду X – XI ст. тощо. Спочатку, князівським знаком Рюриковичів був простий двозуб, який видозмінившись у «тризуб» Володимира став символікою правлячої династії X – XIII ст. і перетворився із знаку особистої власності в символ політичного престижу. У вітрині експонувалася схема еволюції князівського знаку тризубу – від двозуба Святослава й тризуба Володимира до герба – тризуба Української народної республіки і герба сучасної Незалежної України (рис. 4).

Ціла і фрагментована плінфа з розкопок Десятинної церкви із рельєфним відбитком тризуба, який дуже нагадує родовий герб на монетах Володимира Святославича одразу привертала увагу відвідувача. Вона походила з колекції НМІУ та із збірки ІА НАНУ. У музеї довгий час зберігалися дві цеглини-плінфи X ст. Їх було знайдено В.В. Хвойкою в 1907 році під час розкопок Десятинної церкви. Три фрагменти подібних цеглин з тризубами були знайдені і під час новітніх досліджень. У процесі будівництва храму сформувалася місцева артіль ремісників – гончарів, що виготовляла цеглу і працювала за замовленням князя, тавруючи свою продукцію клеймом у вигляді князівського родового знаку.

Під час роботи над виставкою було вибране дуже вдале дизайнерське рішення розміщення плінфи з тризубами у вітринах. Цілу цеглину вміщено в прозорій окремій вітрині (і, таким чином, забезпечено підхід до експонату з усіх боків). Ця вітрина, разом із такою ж вітриною, у якій було виставлено процесійний хрест, символічно складала тематичний і композиційний центр залу (рис. 3). У вітрині № 7 було представлено фрагменти плінфи з тризубами, причому, для більшої наочності, їх накладено на схематичне кольорове зображення цілої цеглини. Звертає на себе увагу й те, що тризуб на всіх цеглинах відтиснутий по одному зразку і має однаковий розмір (рис. 4).

У вітрині № 8 були виставлені фрагменти черепиці та мозаїчної підлоги, будівельна плінфа різних форм і розмірів. Слово «плінфа» потрапило на Русь з Візантії, разом з майстрами-будівельниками, запрошеними князем Володимиром. У давньоруських письмових джерелах цеглу називали «плинфь». Вона виготовлялася з високоякісної глини і мала рівномірний випал. Спочатку

Рис. 5. Вітрина № 8 виставки «Володимир Хреститель – Великий князь Київський»: «Матеріали новітніх досліджень Десятинної церкви (фрагменти черепиці, мозаїчні плитки підлоги, плінфа)»

майстер формував різні за формою, тонкі цеглини, потім сушив їх на відкритому повітрі і лише тоді випалював у спеціальних гончарних печах. Подекуди майстри залишали певні позначки по сирій плінфі. Так, під час новітніх розкопок було знайдено дві цеглини з написом «Щи», який позначав кількість виготовленої плінфи (одна з них представлена в експозиції). Готова продукція була червоного кольору, що надавало давньоруським храмам особливої вишуканості. Зважаючи на те, що Десятинну церкву будували декілька років, плінфа дещо відрізняється за кольором та складом глини. Теж саме прослідковується і за складом тиньку (рис. 5).

Поки плінфа сушилася, доступ до неї був вільним і на одному з фрагментів, який представлений у вітрині, можна було побачити слід собачої лапи тисячолітньої давнини. Цікаво, що ефект присутності цього експонату у вітрині виявився зовсім неочікуваним. Цей фрагмент постійно привертав увагу відвідувачів, його виділяли серед інших будівельних матеріалів, про що у книзі відгуків музею було

зроблено відповідний запис: «Ми глибше дізналися про історію, про часи Володимирового правління і, навіть, побачили слід собаки, сучасниці Володимира, яка могла бачити самого князя». Таким чином, подібні експонати створюють на виставці особливу атмосферу «наближеності», «присутності» і певної «співучасті» в реальних подіях далекої минувшини.

Значний інтерес становили також і уламки фресок X ст., виставлені у вітрині № 9. Можна було побачити ще один вцілілий великий фрагмент кутового фрескового розпису, а також менші фрагменти фресок, на двох з яких виявлено графіті: рослинний орнамент і напис «Петр» (рис. 2.2).

Громіздкі експонати – великі фрагменти мурованих стін Десятинної церкви та фрагменти шиферних плит, якими частково викладалася її підлога, було розміщено на подіумі у відкритому показі. Перевагою такого типу експонування стала можливість зблизька роздивитись той чи інший експонат, уявити собі розмір і масштаб будівлі храму.

Обидві виставки з використанням експонатів новітніх розкопок Десятинної церкви були надзвичайно популярними серед відвідувачів, і, одним з важливих факторів досягнення успіху виставок стала реклама. Було виготовлено якісні афіші та невеличкий буклет. На відкриття виставок були запрошені представники ЗМІ. Було надано ряд інтерв'ю, проведено зйомки півгодинної телепередачі «Десятинна церква – центр давньоруської духовності». Виставка стала базою для організації різних науково – освітніх заходів, зокрема, проводилися тематичні екскурсії, відбулися заняття з учнями Малої Академії наук, прочитано цикл лекцій, надавалися численні консультації науковцям та відвідувачам.

Таким чином, обидві виставки привернули увагу громадськості до вітчизняної археології, і, зокрема, до актуальних на сьогодні питань музеєфікації території Десятинної церкви й невщухаючої полеміки навколо «відбудови і відродження» храму. Виставки стали зразком побудови сучасних тимчасових експозицій з використанням нових дизайнерських розробок та рішень.

Список використаних джерел та літератури

1. Козюба В. К. Головні підсумки дослідження Десятинної церкви у 2005–2009 рр. // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у дослідження давньої історії України (до 160-річчя від дня народження). Тематичний збірник наукових праць. – К., 2010. – С. 119–137.
2. Майстровская М. Музейная экспозиция: тенденции развития // Музейная экспозиция. – М., 1997. – С.7-22.
3. Стрельник М. О. Десятинна церква. Новітні дослідження. Буклет. – К., 2011. – 6 с.
4. Стрельник М. О. Наукова концепція та тематична структура виставки «Володимир Хреститель – Великий князь Київський». – К., 2015. – НА НМІУ. – Ф. Р. 1260, № 1145 – 9 с.
5. Стрельник М. О. Наукова концепція та тематична структура виставки «Десятинна церква. Новітні дослідження». – К., 2011. – НА НМІУ. – Ф. Р. 1260, № 1128. – 7 с.
6. Стрельник М. О. Тематико-експозиційний план виставки «Володимир Хреститель – Великий князь Київський». – К., 2015. – НА НМІУ. – Ф. Р. 1260, № 1146. – 17 с.
7. Стрельник М. О. Тематико-експозиційний план виставки «Десятинна церква. Новітні дослідження». – К., 2011. – НА НМІУ. – Ф. Р. 1260, № 1129. – 13 с.
8. Стрельник М.О. Тематична археологічна виставка: специфіка та особливості побудови // Роль музеїв в культурному просторі України і світу. – Дніпропетровськ, 2009. – Випуск 11. – С. 397–403.
9. Стрельник М. О., Сорокіна С. А. Виставка «Десятинна церква. Новітні дослідження», як органічна складова стаціонарної експозиції Національного музею історії України // Вісімнадцяти Сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції «Музей, як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства» 18 квітня 2012 р. –Харків: «Майдан», 2012. – С. 51 – 57.
10. Толочко П. П. Десятинна церква – центр давньоруської духовності // Церква Богородиці Десятинна в Києві. – К., 1996. – С. 12–14.

Список скорочень.

ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України.

НМІУ – Національний музей історії України.